

“УНИВЕРСАЛ ТАРИХ” КОНЦЕПЦИЯСИ ВА ДАВРЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИНИНГ ТАРИХШУНОСЛИГИГА ДОИР МУЛОҲАЗАЛАР

Абдуқаюмов Асрор Раимович

*Термиз давлат университети Фалсафа
кафедраси мудири, тарих фанлари номзоди, доцент
abdukayumov1980@yandex.ru
<https://orcid.org/0003-0015-2453-1134>
UDK: 94(575.1)*

Аннотация: мақолада “универсал тарих” концепциясининг шаклланиши, унинг тарих илм-фани ривожига ҳамда даврлаштириш тизимидаги аҳамияти тарихшунослик жиҳатидан тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Буюк географик кашфиётлар, тарихий таҳлил усуллари, ёввойилик, варварлик, фуқаролик жамияти, цивилизация.

Аннотация: в статье на основе углубленного анализа историко-научной литературы исследуются формирование концепции «универсальной истории», его значение в развитии исторической науки и системы периодизации.

Ключевые слова: Великие географические открытия, методы исторического анализа, дикость, варварство, гражданское общество, цивилизация.

Resume: The article, based on an in-depth analysis of historical and scientific literature examines the formation of the concept of “universal history”, its significance in the development of historical science and the system of periodization.

Key words: Great geographical discoveries, methods of historical analysis, savagery, barbarism, civil society, civilization.

Ибтидоий давр тарихи ҳақидаги замонавий илмий билимларнинг шаклланиши Ғарбий Европада XIV-XV асрларда вужудга келган маърифатпарварлик (гуманизм) ҳаракатининг кенг ёйилиши билан чамбарчас боғлиқдир. Ушбу ҳаракатнинг кенг ёйилиши қитъа халқларининг хусусий мулкчилик ва давлатчилик шаклланишига бўлган даври тарихига доир муҳим изланишлар амалга оширилишига замин яратган эди. Бу борада илк ҳаваскор

археологик қазилмалар давомида топилган тош қуроллар тўғрисидаги таҳлиллар муҳим аҳамиятга эга бўлди. Жумладан, XVI аср охирида Рим папаси ҳузуридаги антиквар буюмлар нозирлиги раҳбари лавозимида фаолият юритган Микеле Меркати биринчилардан бўлиб узок давр мобайнида тўпланган, шунингдек, қазилмалар давомида қўлга киритилган турли тош буюмлар (тош болталар, ўқ-ёй учлари ва ҳ.к.) аслида металл нималигидан беҳабар бўлган, энг қадимги даврда яшаб ўтган одамларнинг кундалик турмушида фойдаланган меҳнат қуроллари эканлигини қайд этди. Голландиялик Й.де Лайерт 1646 йилда, Англиялик Ж.Обри 1659 йилда эълон қилган асарларида ҳам тошдан ясалган бу каби буюмлар кундалик турмушда фойдаланилган меҳнат қуроллари эканлигини таъкидлашган. 1685-1696 йилларда Нормандия(Франция)даги Кошерел ҳудудида қазилмалар олиб борган Бернар де Монфокон қадимги қабрлардан топилган тош буюмларни таҳлил этиш асосида, қадимги одамлар улардан “тош болталар” сифатида фойдаланган, деган хулосага келди. Ушбу ёндашувлар асосида Ғарбий Европада антик давргача бўлган (ибтидоий) тарихий воқеликлар тўғрисидаги илк тасаввурлар ва билимлар шаклланди (3, 12-21-б).

Ибтидоий давр тарихи тўғрисидаги билимлар XV-XVIII асрлардаги Буюк географик кашфиётлар ҳамда XVIII асрда Европа давлатларининг Америка, Африка, Осиё, Австралия қитъалари ва Океания ҳавзасидаги мустамлакачилик фаолиятлари билан боғлиқ равишда ривожланиб борди. Айнан шу ҳудудларда тараққиётнинг нисбатан қуйи босқичларида яшаётган жамоалар ва қабилалар вакилларининг

турмуш тарзи, анъаналари ва қадриятлари европаликларнинг ибтидоий тарих тўғрисидаги билимларини тубдан ўзгартириб юборди. Буюк географик кашфиётлар натижасида европаликлар томонидан “ўзлаштирилган” ҳудудларда тарихан яшаб келаётган маҳаллий аҳоли ҳақидаги этнографик кузатув ва тадқиқотлар бу йўналишдаги энг муҳим кадам бўлди. Ушбу этнографик кузатув ва тадқиқотлар ибтидоий давр тарихи юзасидан вужудга келган илмий ёндашув, концепция ва таълимотларга асос бўлди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, аввало табиий шарт-шароит ҳамда ижтимоий тараққиёт даражасига кўра, европаликлар томонидан кашф этилган ҳудудлар аҳолиси қисман кийим-кечак кийган, аксарият кўпчилиги эса деярли кийимсиз ҳолатда яшар эдилар. Шунингдек, улар сўзлашаётган турли тиллар ҳам европаликларга нотаниш бўлиб, диний маросимларда ҳам ўзига хослик сақланиб қолган эди. Энг муҳими, маҳаллий жамоаларнинг кўпчилигида мулкий тенгсизлик, иқтисодий ҳаётида хусусий мулкчилик, давлатчилик ва давлат бошқаруви тузилмалари ҳам мавжуд эмас эди. Оқибатда Ғарбий Европага хос замонавий бошқарув, архитектура ва технологик ютуқлардан беҳабар бўлган бу каби жамоалар вакиллари “ёввойилар” тамғаси урилди. Аслида, маҳаллий жамоалар ижтимоий тараққиётнинг турли даражаларида яшаётган, аксарияти ҳаётида аста-секинлик билан хусусий мулкчилик ва бошқарувнинг янги қоидалари шаклланаётган, яъни, ибтидоий даврнинг сўнгги босқичида кун кечираётган эди. Шу билан бирга кашф этилган ҳудудлардаги айрим жамоалар ҳаётида одамхўрлик (каннибализм), жамоанинг баъзи хотин-қизларига нисбатан шафқатсизлик ва хўрликлар ҳамда Ғарбий Европада қонунчилик билан мустаҳкамлаб қўйилган ахлоқ қоидаларига зид (асосан никоҳ ва жинсий) муносабатларнинг мавжудлиги маҳаллий жамоаларнинг баъзиларини “ёввойилар”, бошқаларини эса “варварлар” деб аталашига сабаб бўлди. Ушбу атамалар кейинчалик илм-фанда ибтидоий давр

ҳақидаги билимларни тизимлаштиришда муҳим ўрин эгаллади.

Европаликлар томонидан кашф этилган ҳудудлардаги маҳаллий аҳолининг турмуш-тарзи, анъаналари ва маросимларини ўрганиш борасидаги илк этнографик кузатувлар ҳамда тадқиқотлар француз миссионерлари Жозеф-Франсуа Лафито томонидан амалга оширилди. Ж.Ф.Лафито Франция маъмурияти томонидан Шимолий Американинг Канавага (Со-Сен-Луи, ҳозирги Канада) ҳудудидаги йирик ирокез қабилаларини ўрганишга юборилган миссияда иштирок этган. Миссиянинг 1712-1717 йиллардаги фаолияти давомида Ж.Ф.Лафито ирокезларнинг тилини ўрганади, оила-никоҳ муносабатлари, уруғчилик тизими, сиёсий тузилмаси ҳамда кундалик турмуш-тарзида катта ўрин тутган катта (узун) уй ҳақидаги тўлақонли маълумотлар тўплашга муваффақ бўлади. Ж.Ф.Лафито 1724 йилда ушбу маълумотлари асосида махсус асар нашр эттирди. Ушбу асарида Ж.Ф.Лафито ўз этнографик кузатувлари натижаларини илк бор Европа халқларининг қадимий ўтмиши билан тарихий-қийосий солиштириш усули ёрдамида таҳлил қилишга ҳаракат қилди. Ўз таҳлиллари натижасида этнограф Янги дунё аҳолиси(илм-фанда Америка қитъасининг барча маҳаллий жамоа ва қабилалари ҳинду номи билан тилга олинади)нинг ижтимоий муносабатлари, урф-одатлари, анъаналари ва маросимлари Европа халқларининг ибтидоий давр тарихи билан умумий хусусиятга эга эканлигини таъкидлади (4, -р.76). Шу билан бирга Ж.Лафито ҳиндуларнинг турмуш тарзи ва Европа халқлари, жумладан, грекларнинг ибтидоий давр тарихидаги бу умумийлик ва ўхшашликни уларнинг бир аجدоддан келиб чиққанлиги билан боғлиқ, деган хулосага келади. 1772-1775 йилларда Ж.Кук бошчилигидаги дунё бўйлаб саёҳат давомида Австралия ва Океания ҳавзасидаги географик кашфиётларда бевосита иштирок этган Георг Форстер аборигенлар турмуши ҳақида тўхталар экан, Таити ороли қабилаларидаги бошқарув жараёнлари Грециянинг Гомер даври (мил.авв. IX аср) қаҳрамонлари (масалан,

Геракл) даври бошқаруви билан айнан ўхшашлигини таъкидлайди. Г.Форстер турли халқлар тарихининг маълум бир давридаги бу ўхшашлик хусусиятларини таҳлил қилар экан, Ж.Ф.Лафитодан фарқли ўлароқ, одамзод вакиллари дунёнинг қайси бурчагида ва бир-биридан алоҳида яшашидан қатъий назар, уларнинг ижтимоий муносабатлари ва турмуш тарзи умумий қонуниятлар асосида ривожланиб борган, деган хулосага келади (5, -р.567). Шу тариқа тарихий-қийёсий таҳлил усулининг ривожланиб бориши билан XVIII асрнинг охириларига келиб илм-фанда одамзод тарихининг ёзма манбалар мавжуд бўлмаган илк даври, яъни ибтидоий тарих тўғрисидаги билимлар қарор топди.

Буюк географик кашфиётлар туфайли тарихий жараёнларни ўрганишда бир қатор янги усулларнинг қўлланилиши Ғарбий Европада ибтидоий тарих тўғрисидаги билимларнинг янада ривожланишига асос бўлди. Тарихий изланишлар олиб боришдаги туб ўзгаришлар инсониятнинг ижтимоий ҳаёти одамзод насли географик жиҳатдан қайси ҳудудда турмуш кечиришидан қатъий назар тарихнинг умумий қонуниятлари асосида ривожланиши, яъни, **“универсал тарих”** тўғрисидаги ёндашувларнинг вужудга келишига туртки берди. Жумладан, 1767 йилда Шотландиялик жамиятшунос Адам Фергюссон ўзининг “Фуқаролик жамияти тарихидан очерк” номли китобида биринчилардан бўлиб инсоният тарихининг умумий қонуниятлар асосида юз берадиган жараён, воқеа ва ҳодисалардан иборат эканлигини таъкидлаб, одамзод ўз тараққиётида умумий қонуниятлар асосида кетма-кет келувчи **ёввойилик, варварлик** ва **фуқаролик** жамияти босқичларини босиб ўтган, деган хулосага келди. Шунингдек, А.Фергюссон одамзоднинг ўзлаштирувчи хўжалик(овчилик ва термачилик)дан чорвачилик ва деҳқончиликка ўтиши ҳамда хусусий

мулкчилик шаклланишини ёввойиликдан варварликка, ўз навбатида хусусий мулкчиликнинг узил-кесил қарор топиши ва шу асосда вужудга келган давлат идоралари томонидан қонуний жиҳатдан қатъий муҳофаза қилиниши варварликнинг фуқаролик жамиятига айланганлигини белгиловчи омил бўлганлигини қайд этди (6, -р.69). А.Фергюссон томонидан одамзод тарихининг илк бор умумий қонуниятлар асосида даврлаштирилиши илм-фанда универсал тарих, шу билан бирга ибтидоий давр тарихи тўғрисидаги билимларнинг янада ривожланишига туртки берди. Жумладан, 1777 йилда Г.Форстер денгизчи Ж.Кук бошчилигидаги 2-экспедиция юзасидан тайёрлаган расмий ҳисоботида ўзининг дунё айлана саёҳат давомида Океания ҳавзаси оролларидаги жамоалар турмушида мавжуд бўлган турфа ижтимоий муносабатлар, сиёсий тузилмаларни таҳлил қилар экан, одамзод тарихи ёввойилик (болалик), варварлик (ўсмирлик) ва маданийлик (навқирон, балоғатга етган) каби босқичлардан иборат, деган хулосага келади.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, илк бор инглиз тилида қўлланган “фуқаролик жамияти” тушунчаси латин тилидаги “*civis (фуқаро)*”, “*civilis (фуқаролик)*”, “*civitas (шаҳар)*” каби сўзлардан олинганлиги сабабли А.Фергюссон томонидан таснифланган, инсониятнинг ёввойилик ва варварликдан кейин шаклланган фуқаролик жамияти босқичи аста-секинлик билан дастлаб Ғарбий Европа, кейинчалик дунё илм-фанида **цивилизация** номи билан кенг ўрин олди. Шуни алоҳида қайд этиш керакки, инсоният тараққиётининг цивилизация босқичида содир бўлган тарихий жараёнларни тадқиқ этиш билан шуғулланувчилар цивилиограф-тадқиқотчилар сифатида ижтимоий ва гуманитар фанлар тизимида муҳим ўрин эгаллади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Геродот. История в девяти книгах. Пер. и прим. Г.А. Стратанского. – Ленинград: Наука, 1972. Книга первая: Клио.

2. Геродот. История в девяти книгах... Книга четвёртая: Мельпомена.
3. Abduqayumov A.R. Arxeologiya: tosh davri. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Fan va ta'lim, 2023.
4. Joseph François Lafitau. Moeurs Sauvages Amériquains comparées aux moeurs des premiers temps. 2 v., Paris, 1724.
5. [Georg Forster](#), A Voyage Round the World in His Britannic Majesty's Sloop, Resolution, Commanded by Capt. James Cook, During the Years 1772, 3, 4, and 5. White, London, 1777.
6. Adam Ferguson, An Essay on the History of Civil Society. 5th ed. London: T. Cadell, 1782.